

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Persistent traditions: a long-term perspective on communities in the process of Neolithisation in the Lower Rhine Area (5500-2500 cal BC)

Amkreutz, L.W.S.W.

Citation

Amkreutz, L. W. S. W. (2013, December 19). *Persistent traditions: a long-term perspective on communities in the process of Neolithisation in the Lower Rhine Area (5500-2500 cal BC)*. Sidestone Press, Leiden. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/22968>

Version: Corrected Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/22968>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <http://hdl.handle.net/1887/22968> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Amkreutz, Luc Winand Sophia Wilhelm

Title: Persistent traditions : a long-term perspective on communities in the process of Neolithisation in the Lower Rhine Area (5500-2500 cal BC)

Issue Date: 2013-12-19

Continue tradities. Een langetermijnperspectief op het neolithisatieproces van de gemeenschappen in het Benedenrijnse gebied (5500-2500 v. Chr.)

Introductie (hoofdstuk 1)

De overgang naar een landbouwend bestaan (neolithisatie) verliep langzamer en geleidelijker in een groot deel van het Benedenrijnse gebied, dan bij het overgrote deel van de West-Europese jager-verzamelaars. Dit proefschrift is de verslaglegging van een onderzoek naar de rol van de normen en waarden van de inheemse samenlevingen in dit proces. Chronologisch betreft dit met name de culturele opeenvolging van laatmesolithische groepen, de Swifterbant cultuur, de Hazendonk groep en de Vlaardingen cultuur (ca. 5500-2500 v. Chr.). Geografisch ligt het accent grotendeels op de wetlands en hun randgebieden tussen de Schelde en de Elbe. De afgelopen jaren zijn er binnen het kader van de ‘Malta-archeologie’ in dit gebied een aantal kwalitatief hoogwaardige vindplaatsen opgegraven die, tezamen met reeds eerder bekende vindplaatsen, een nieuw perspectief op deze periode van Neolithisatie mogelijk maken. Een cruciale vraag daarbij is in hoeverre gemeenschappen, zoals bijvoorbeeld de bewoners van het mesolithische jachtkamp te Polderweg (ca. 5500-4500 v. Chr.) en die van de sedentaire landbouwers te Schipluiden (ca. 3700-3400 v. Chr.), een fundamenteel ander bestaan leiden. Door andere zaken dan alleen de bestaans economie van de samenlevingen in beschouwing te nemen wordt beargumenteerd dat er veeleer sprake is van dezelfde continue traditie. Het onderzoek beoogt zo meer grip te krijgen op het karakter van Neolithisatie in het onderzoeksgebied, door middel van een langetermijnanalyse van de sociaal-ideologische aspecten van de inheemse gemeenschappen.

Het graduele verloop van Neolithisatie in het onderzoeksgebied kenmerkt zich door een geleidelijke incorporatie van Neolithische gebruiksvoorwerpen, gedomesticeerde dieren, gewassen en uiteindelijk het wonen in permanente nederzettingen. De nadruk van dit onderzoek ligt op het documenteren van de doorlopende culturele tradities van de oorspronkelijke jager-verzamelaargemeenschappen en de inpassing van Neolithische verworvenheden daarin. Omdat het proces van Neolithisatie in de natte gebieden verschilt van dat in andere landschappen is een zwaartepunt van dit onderzoek de invloed die het dynamische landschap heeft op de vorm van de culturele tradities van de samenlevingen die erin leven. Daarin kunnen een aantal onderzoeksthema's worden onderscheiden die licht werpen op de rol van de inheemse gemeenschappen, hun verbondenheid met landschap en hun traditionele waarden, ofwel *mentalité*:

- De mesolithische wortels van deze gemeenschappen. De diversiteit in het karakter van bewoning van natte en droge gebieden in het laat-mesolithicum vormt een divers substraat voor het karakter van de erop volgende neolithisatie.

- Landschap en omgeving. De dynamiek van het landschap, vooral in de natte gebieden, vormt niet alleen een natuurlijke achtergrond die ecologische grenzen stelt, maar is tevens een omgeving waarmee de er levende groepen relaties aangaan en die door perceptie gekleurd wordt.
- Neolithische axioma. Het debat over het Neolithicum en het proces van Neolithisatie wordt beïnvloed door de gebruikte terminologie. Een reflectie daarop en de modellen die erop zijn gebaseerd verduidelijken ook de rol van inheemse gemeenschappen.

Naast het ‘inheemse’ perspectief wordt tenslotte een terugkoppeling geboden op het Neolithisatieproces in het algemeen, door middel van een reflectie op het veel gebruikte ‘beschikbaarheidsmodel’. Dit model maakt een onderscheid in drie fasen (beschikbaarheid, vervanging en consolidering), in de overgang naar een landbouwend bestaan en benadrukt met name de economische kant van het neolithisatieproces. Deze studie voegt daar een sociaal-ideologische dimensie aan toe.

Achtergrond

Dit onderzoek is een literatuurstudie binnen het ‘Oogst van Malta’ programma van de Nederlandse organisatie voor wetenschappelijk onderzoek (NWO), waarbij de resultaten van recente Malta-opgravingen worden gecombineerd met bestaande kennis. Daarbij wordt gebruik gemaakt van een uitgebreide verzameling van vindplaatsen (Appendix I), die op vergelijkende wijze worden bestudeerd teneinde inzicht te verschaffen in de langetermijngebruiken van de bewoners in relatie tot hun omgeving. De nadruk van het onderzoek ligt op het synthetiseren van kennis en het bieden van nieuwe perspectieven. Het is met name de nadruk op de eigenschappen, identiteit en rol van de inheemse gemeenschappen waardoor dit onderzoek een bijdrage levert aan een evenwichtiger begrip van Neolithisatie in dit gebied.

Archeologische context (hoofdstuk 2 en 3)

In hoofdstukken 2 en 3 wordt de stand van zaken van onze kennis over het proces van Neolithisatie en de wetenschappelijke onderzoeksgeschiedenis naar dit proces behandeld.

Neolithisatie

De overgang naar een landbouwend bestaan wordt beschouwd als één van de belangrijkste veranderingen in de ontwikkeling van de mensheid. In Europa is er geen overtuigend bewijs voor een onafhankelijke domesticatie en kunnen de wortels van de landbouw worden herleid tot het Nabije Oosten. Migratie en overname vormen de twee mechanismen waardoor landbouw zich verspreidde. Beide mechanismen kwamen naast elkaar en tegelijkertijd voor. Voor Noordwest-Europa vormt de Lineair Bandkeramische cultuur (LBK) die ontstaat in het noordwestelijk deel van de Hongaarse laagvlakte een belangrijk voorbeeld van migratie; althans voor de tweede fase van verspreiding die ook Zuid-Limburg bereikt. Het voorkomen en de verspreiding van vindplaatsen met zogenaamd

Limburg aardewerk of La Hoguette aardewerk en *Begleitkeramik* geeft de complexiteit van het proces weer en de potentiële rol die inheemse groepen, al dan niet met aardewerk, in deze vroege fase van het Neolithicum speelden.

De verspreiding van landbouwende samenlevingen vanuit het LBK- gebied naar het noorden en westen gebeurde geleidelijk. Aan de randen van de Noord Europese laagvlakte remt de aanvankelijk snelle verspreiding van het Neolithicum af. Hier lijkt geen sprake te zijn van migraties van groepen.

De polarisatie in het debat tussen migratie en overname is de laatste jaren afgenomen en heeft plaats gemaakt voor een meer gedifferentieerde benadering, waarbij een mozaïek van overgangssituaties bestaat en diverse temporele en regionale combinaties van de daarbij behorende mechanismen.

Afgezien van hoe, waar en wanneer landbouw zich verspreidde blijft de vraag waarom dat gebeurde cruciaal. Binnen de archeologie werd landbouw aanvankelijk als een superieure bestaanswijze gezien die, zo snel ze beschikbaar werd, door jager-verzamelaars overgenomen werd. De archeologische realiteit laat echter zien dat veel jager-verzamelaars lange tijd in de nabijheid van landbouwende samenlevingen leefden zonder zelf boer te worden. Tevens ontstonden er nieuwe ideeën over jager-verzamelaars die hun 'behoefte' imago bijstelden. Daarop werden modellen ontwikkeld, die stelden dat landbouw veelal overgenomen werd onder invloed van ecologische factoren zoals bevolkingsdruk en voedselschaarste. Tegenwoordig wordt meer gekeken naar sociale en ideologische factoren, waarbij jager-verzamelaars een centrale rol spelen en de keuze maken om al dan niet landbouwtechnieken over te nemen om bijvoorbeeld hun prestige te verhogen.

Het is duidelijk dat beide benaderingen van belang zijn en elkaar niet uitsluiten. Desondanks is er de laatste jaren een wig gedreven, met name in de Angelsaksische literatuur, betreffende de voedselvoorziening en de economische kant van het proces en de sociale en ideologische veranderingen die daarmee gepaard gaan. Tevens is men vaak in toenemende mate afgedreven van de realiteit van de vaak weerbarstige archeologische feiten. Dit onderzoek poogt economische, ecologische en sociaal-ideologische benaderingen te combineren om tot een meer 'all-round' benadering van de overgang van jagen en verzamelen naar landbouw te komen.

Van belang daarbij is onderzoek op een geschikt schaalniveau, waarbij er een duidelijke terugkoppeling is naar de beschikbare archeologische gegevens. Dit betekent een 'bottom-up' benadering binnen een coherente geografische en culturele context en een introductie van nieuwe theorieën die de beperkingen en patronen in de beschikbare gegevens incorporeren. Dit laatste behelst ook een tafonomische waardering van het archeologisch archief in een bepaalde regio (zie hoofdstuk 4).

Het Benedenrijnse gebied

Het proces van Neolithisatie in het Benedenrijnse gebied omvat zoals hierboven omschreven twee trajecten. Enerzijds betreft dit de 'klassieke' neolithische opeenvolging die begint met de Bandkeramiek (vanaf ca. 5250 v. Chr.) en wordt gevolgd door de Rössen cultuur, de Michelsberg cultuur, de Stein groep en de enkelgraf- en klokbekercultuur. Ook de producenten van La Hoguette aardewerk en *Begleitkeramik* horen in deze traditie thuis. Vanaf 3400 v. Chr. kunnen we ook de Trechterbekercultuur in het noorden en oosten van Nederland en aangrenzend Duitsland in dit traject plaatsen. Dit proces speelt zich voornamelijk af op de

Pleistocene löss- en zandgronden. Het andere traject omvat het neolithisatieproces van de inheemse jager-verzamelaars en omvat het laat-mesolithicum, de Swifterbant cultuur, de Hazendonk groep en de Vlaardingencultuur. Dit traject ontwikkelt zich voornamelijk in de wetland gebieden tussen de Schelde en de Elbe en kan ruwweg tussen 5500 en 2500 v. Chr. geplaatst worden. Het neolithisatietraject van deze 'deltagemeenschappen' wordt geografisch en chronologisch 'geflankeerd' door de ontwikkelingen in het eerste traject dat grotendeels als volledig neolithisch omschreven kan worden. De ontwikkelingen in de culturen op de zand- en lössgronden hebben door contact, uitwisseling en inspiratie een belangrijke invloed op de ontwikkeling binnen de deltagemeenschappen. Daarin zijn verschillende stappen te onderscheiden:

1. De verspreiding van stenen werktuigen zoals dissels en *Breitkeilen* en de aanwezigheid van neolithische artefacten en zuidelijk vuursteen op mesolithische vindplaatsen duiden op vroege contacten en uitwisseling tussen beiden gemeenschappen.
2. Vanaf ca. 5000 v. Chr. zien we de ontwikkeling van een inheemse aardewerk traditie (Swifterbant aardewerk) met inheemse technieken, die haar inspiratie waarschijnlijk ontleent aan het zuidelijke (bandkeramische) Neolithicum.
3. Tussen 4700 en 4450 v. Chr. komen de eerste botten van gedomesticeerde dieren voor op vindplaatsen van de Swifterbant cultuur (Hardinxveld-Giessendam-De Bruin). Naar verloop van tijd worden ook de aanwijzingen voor het hebben en houden van vee overtuigender. De vroegste botanische resten van gedomesticeerde gewassen op deze vindplaatsen dateren tussen 4300 en 4100 v. Chr. Ze duiden op import dan wel kleinschalige verbouw van gedomesticeerde gewassen.
4. Rond 3600 v. Chr. vormt de site Schipluiden (Hazendonk groep) de eerste aanwijzing voor een volledig sedentair bestaan.

De interactie tussen de 'klassieke' en inheemse ontwikkelingen en het lange traject, maakt dat in het Benedenrijnse gebied het Neolithisatieproces als het ware in 'slow-motion' bestudeerd kan worden. Dat neemt niet weg dat er een aantal complicerende factoren zijn die genoemd moeten worden.

Een eerste betreft het verschil tussen de zogenaamde 'uplands' en 'wetlands'. Terwijl vindplaatsen in de eerste groep talrijker zijn, omdat ze dicht aan of op de oppervlakte liggen, contrasteert dit met de kwaliteit van de informatie. Op wetland vindplaatsen blijven organisch materiaal en ruimte-tijd gebonden patronen beter bewaard, terwijl upland vindplaatsen vaak als een palimpsest gekarakteriseerd kunnen worden. Parallel aan deze tafonomische verschillen speelt de vraag in hoeverre deze gebieden andere vereisten stelden aan hun bewoners en of die verschillen gradueel dan wel fundamenteel zijn.

Een tweede punt betreft de mate waarin de archeologie uit het Benedenrijnse gebied voor deze periode beoordeeld wordt op haar eigen karakter. Vaak zijn in het verleden parallellen getrokken met de rijke Scandinavische gegevens voor deze periode, zoals die van de Ertebølle cultuur. Het gebruik van het eerder genoemde beschikbaarheidsmodel, waarbij een fase van beschikbaarheid (met minder dan 5% huisdieren en cultuurgewassen), gevolgd wordt door een korte fase van vervanging (5-50% huisdieren en cultuurgewassen) en een fase van consolidatie (meer dan 50% huisdieren en cultuurgewassen), blijkt ook niet te stroken met de ontwikkeling in

het onderzoeksgebied, waar juist een zeer langdurige vervangingsfase aantoonbaar aanwezig is. Het concept van complexe jager-verzamelaars, vaak gebezigd voor de Scandinavische groepen, lijkt ook weinig van toepassing te zijn op de Benedenrijnse situatie.

Een derde punt van aandacht betreft de gangbare wetenschappelijke terminologie. De concepten 'mesolithicum' en 'neolithicum' zijn beladen termen die veel zaken zoals een landbouwend bestaan, sedentisme en een andere ideologie impliceren. Binnen het 'neolithisch pakket' wordt voedselvoorziening daarnaast vaak als voornaamste kenmerk gedefinieerd. Hoewel de gebruikte terminologie een duidelijke (chronologische en inhoudelijke) functie heeft in het academische debat is het met name in de situatie van het Benedenrijnse bekken, waar inheemse groepen zowel typisch mesolithische als neolithische elementen combineren, van belang om de achterliggende connotaties te onderkennen.

Perspectieven

Vanwege de hierboven genoemde aspecten is het van belang een aantal uitgangspunten te definiëren waarop deze studie zich zal baseren:

1. Mesolithicum en neolithicum worden gebruikt als conceptuele termen. Ze worden inhoudelijk echter beschouwd als minder rigide categorieën en als uitersten op een glijdende schaal.
2. Economie wordt niet gezien als het enige criterium in het debat over Neolithisatie. Economische aspecten moeten worden herenigd met sociale, ideologische en materiële aspecten. Op die manier wordt de specifieke compositie van archeologische gegevens op een vindplaats in geografische, sociale en ecologische context het uitgangspunt. De rol van de bijdrage van huisdieren en cultuurgewassen kan dan ook niet voor een hele culturele eenheid bepaald worden, maar enkel per vindplaats. Proportie is daarbij een belangrijker factor dan aanwezigheid of afwezigheid.
3. Er moet voldoende aandacht zijn voor de historiciteit van de bestudeerde situaties. In plaats van het zoeken naar algemene waarden in neolithisatie, duidt het bestaande mozaïek aan overgangssituaties erop dat er voldoende aandacht voor de aanwezige diversiteit dient te zijn.
4. Het is van belang het proces van neolithisatie te bestuderen aan de hand van een relevante geografische en culturele context. Dit impliceert dat de bewoning van een bepaald landschap een relatie tussen mensen en hun (perceptie van) omgeving tot stand brengt. Deze is van invloed op aspecten van identiteit, maar beïnvloedt potentieel ook hun omgang met nieuwe verworvenheden.

Waardering van de gegevens (hoofdstuk 4)

Hoofdstuk 4 betreft een analyse van de eigenschappen van de verschillende sites die de basis van deze studie vormen in relatie tot hun landschappelijke en omgevingscontext. Dit behelst vooral tafonomische, depositionele en post-depositionele processen. Naast de conservering van (organische) vondsten, van sporen en van tijd- en ruimte-gebonden patronen worden de verschillende historische en methodologische keuzes in oenschouw genomen die bij opgravingen een rol spelen. Op deze manier wordt in kaart gebracht door welke filters ons beeld

van deze vindplaatsen tot stand komt. Een ander punt van discussie vormt de vaak bekritiseerde waarde van een benadering op vindplaats-niveau, ten opzichte van een landschapsbenadering. Deze studie benadrukt het belang van een integratie van beide en de waarde van het concept 'site' als analytische onderzoekseenheid en komt tot een serie 'site templates'.

Uplands versus wetlands

De uitgebreide analyse van de verschillende vindplaatsen raakt aan de schijnbare dichotomie tussen de vaak talrijke upland vindplaatsen ten opzichte van de door afdekking of verstoring minder talrijke wetland-vindplaatsen. Deze laatste zijn daarentegen kwalitatief vaak superieur vanwege de organische conservering en hun inbedding, veelal in veen of klei, waardoor de archeologische neerslag van patronen van handelingen vaak stratigrafisch te onderscheiden is. Het is duidelijk dat enerzijds het maken van een onderscheid tussen deze twee typen vindplaatsen een contemporaine aangelegenheid is, aangezien de prehistorische bewoners niet op dezelfde wijze naar het landschap zullen hebben gekeken. Bovendien zullen wetland-vindplaatsen onderdeel hebben uitgemaakt van nederzettingssystemen waartoe ook plaatsen in andere gebieden behoorden. Het onderscheid tussen wetland en upland vindplaatsen is dus eerder gradueel dan fundamenteel. Wetland vindplaatsen zijn dus ten dele representatief voor de kwalitatief minder informatieve vindplaatsen elders.

Echter, de karakteristieke verschillen in conservering tussen wetland en upland vindplaatsen zijn uiteindelijk terug te voeren tot verschillende geogenetische milieus, en dus een ander landschap en een andere omgeving. Het leven in en bewonen van die omgevingen stelde waarschijnlijk verschillende eisen, die leidden tot andere strategieën en dus een deels verschillende manier van leven met andere accenten. Dergelijke wederkerige relaties tussen mensen en hun omgeving zijn etnografische vaak aangetoond. Wetlands moeten dus niet enkel als gradueel verschillend van upland vindplaatsen worden bestudeerd, maar ook worden geïnterpreteerd aan de hand van de specifieke kwaliteiten die het leven in een dergelijke omgeving met zich meebracht. In het bijzonder betreft dit de dynamiek van deze gebieden die duidelijk verschilt van typische upland situaties. Dit betreft niet enkel de pragmatische economische keuzes die een leven in deze natte gebieden met zich meebrengt, maar juist ook de wijze waarop een omgeving ervaren wordt en hoe dit de er levende gemeenschappen heeft gevormd.

Het laat-mesolithicum (hoofdstuk 5)

Om het Benedenrijnse proces van Neolithisatie beter te begrijpen is het van belang meer inzicht te verkrijgen in de laatmesolithische gemeenschappen van jager-verzamelaars die dit gebied bewoonden. Zij vormen de socio-culturele context waarbinnen de overgang naar een landbouwend bestaan zicht afspeelt. Het is daarbij van belang deze gemeenschappen niet te zien als een homogeen decor waartegen neolithisatie zich afspeelt. Integendeel, de diversiteit binnen de laatmesolithische gemeenschappen, in relatie tot de verschillende landschappen die ze bewoonden, vormde een heterogene voedingsbodem voor het proces van neolithisatie. In hoofdstuk 5 wordt deze diversiteit in kaart gebracht, voornamelijk gebaseerd op gegevens van opgegraven vindplaatsen en binnen een regionale

setting. Het doel is om aan te tonen welke verschillen en overeenkomsten van betekenis zijn in het bepalen van de diversiteit in de laatmesolithische bewoning en op welke wijze dit van belang kan zijn voor een beter begrip van neolithisatie.

De vindplaatsen zijn bestudeerd aan de hand van verschillende variabelen. Deze omvatten site locatie keuze, positie en structuur van de vindplaats in het landschap en mate van investering in locaties. Ook is gekeken naar de technologische en typologische aspecten van de lithische vondstverzamelingen en de samenstelling naar vuursteensoort. De vindplaatsen zijn daarbij in regionale categorieën ingedeeld. Deze omvatten het zuidelijke en noordelijke dekzandlandschap, vindplaatsen in rivierdalen en vindplaatsen in of aan de randen van de wetlands.

Landschappelijke situering en locatiekeuze

De vindplaatsen binnen de regionale groepen zijn vergeleken met betrekking tot site locatie keuze, structuur van de nederzetting en mate van investering. Wat betreft site locatiekeuze en structuur straalt de relatief grote groep van vindplaatsen in het zuidelijke dekzandlandschap een grote mate van homogeniteit uit. Vindplaatsen liggen vaak op lage dekzandduinen en ruggen in de buurt van beekjes of vennen en vormen regelmatig uitgestrekte complexen. Er zijn bovendien weinig aanwijzingen voor een investering in de vorm van structuren of voorzieningen. Het zijn met name dezelfde locaties en condities die keer op keer opgezocht werden voor een relatief kortstondig verblijf. De setting, eerder dan de precieze plek was dus van belang. Het karakter van de site locatiekeuze voor het noordelijke dekzandlandschap is grotendeels vergelijkbaar. Hier zien we echter vaak iets meer bewijs voor investering in de vorm van kuilen, steenconfiguraties en soms uitgebreide haardkuil complexen. De karakteristiek van bewoning in het dekzandgebied verschilt van de locatiekeuze en structuur binnen de wetland en rivierdal groepen. Typische wetland vindplaatsen zoals de sites van Hardinxveld-Giessendam duiden op een structurele relatie tot plekken die gedurende een lange periode op dezelfde wijze werden benut. Tevens vormen verschillende sporen, vondsten en structuren (zoals bijvoorbeeld hutten, graven, een kano en diverse kuilen) duidelijke aanwijzingen voor investering. Deze vindplaatsen zijn daarmee als 'persistent places' te duiden. Andere vindplaatsen aan de randen van de wetlands en in rivierdalen, zoals de vindplaats Luik-Place St.-Lambert zijn hier ten dele mee te vergelijken. Hoewel er veel variatie is lijkt de wijze waarop de wetland locaties benut worden duidelijk te verschillen van het reguliere gebruik van vindplaatsen in de dekzandlandschappen, met name wat betreft bewoningsduur en investering.

Lithische informatie

De analyse van de lithische vondstassemblages ondersteunt deels het hierboven geschetste beeld, maar is minder afhankelijk van verschillen in conservering. Op de zuidelijke zandgronden is er een vrij homogeen spectrum aan werktuigen, met een belangrijk aandeel pijlpunten (met name trapezia). Daarnaast is zowel technologisch als typologisch de productie van klingen belangrijk. Zowel het aandeel formele werktuigen als de klingproductie duiden zo op een 'curated technology', een 'verzorgende technologie', die ondersteund wordt door het consistente gebruik van het betrouwbare Wommersom kwartsiet, met name in de productie van werktuigen. Dit spectrum contrasteert met de typische wetland vindplaatsen, als de sites bij Hardinxveld, waar juist sprake lijkt te zijn van een

zogenaamde ‘expedient technology’, een ‘toegepaste technologie’, met een belangrijk aandeel van non-formele werktuigen zoals geretoucheerde afslagen. De andere sites bevinden zich veelal in een intermediaire positie. Het beeld wordt ondersteund door keuzes in de grondstofvoorziening. Het grootste aandeel in lithische grondstoffen op vrijwel alle vindplaatsen is afkomstig uit lokale voorkomens. In het zuidelijke dekzandlandschap speelt Wommersom kwartsiet een belangrijke rol en is mogelijk verkregen door ‘embedded mobility’ in combinatie met speciale expedities en uitwisseling. Het grondstofspectrum op de wetland vindplaatsen van Hardinxveld, waar geen lithisch materiaal in de omgeving voorkomt, duidt juist op een belangrijke rol voor logistieke mobiliteit vanuit en gericht op één locatie. Dit ruwe onderscheid werpt licht op het activiteitspectrum en daarmee op site-functie en mobiliteit. In het algemeen wordt daarbij aangenomen dat een groter aandeel formele werktuigen en een ‘curated technology’ in combinatie met factoren zoals betrouwbaarheid, bulk en omvang van het materiaal etc. karakteristieker zijn voor groepen met een hogere mobiliteit. Non-formele werktuigen en een ‘expedient technology’ worden daarentegen in verband gebracht met een lagere mobiliteit en een langere verblijfsduur. Dit kan gekoppeld worden aan de door Binford geopperde ‘forager’ en ‘collector’ mobiliteitsstrategieën. Waarbij de eerste uitgaat van een regelmatige residentiële verplaatsing van groepen naar bronnen en de tweede van een grotere plaatvastheid en een verplaatsing van bronnen naar bewoners.

Diversiteit in het laat-mesolithicum

Wanneer de structurele en artefact-gerelateerde informatie wordt gecombineerd en gekoppeld aan de landschappelijke situatie, dan is er een vergelijking mogelijk tussen twee uitersten op een glijdende schaal. Vindplaatsen in de dekzandlandschappen bevinden zich in een relatief homogeen, bebost landschap, waar met name beken en vennen kleinschalige locaties van ecologische diversificatie en dus gunstige vestigingslocaties vormen. Het is te verwachten dat de beperkte omvang van de voedsel- en andere bronnen in deze locaties, gecombineerd met hun regeneratietijd, regelmatige verplaatsing noodzakelijk maakten. Dit wordt ondersteund door de focus op terrestrische bronnen die een mobiele (jacht-)strategie aannemelijk maken. Aangezien dezelfde locaties werden opgezocht kunnen op deze wijze uitgebreide vindplaatscomplexen ontstaan.

Het andere uiterste wordt gevormd door vindplaatsen in het wetland landschap van de delta en in mindere mate vindplaatsen in rivierdalen. Vanwege de voedselrijkdom in deze gebieden, door het ruim(er) voorhanden zijn van aquatische en verwante bronnen, is er een ruime buffer voor langduriger bewoning door grotere groepen. De ecologisch heterogene omgeving varieert, maar biedt doorgaans diverse aantrekkelijke combinaties van bronnen die zich het best middels een ‘collector type’ strategie laten exploiteren. Het karakter van de bewoning van deze vindplaatsen wordt dan ook gekenmerkt door een lagere mobiliteit, potentieel grotere groepsomvang, en investering in plekken. Dit plaatsgerichte karakter wordt onderbouwd door onder meer de duidelijk seizoenmatige bewoning op een vindplaats als Hardinxveld-Giessendam-Polderweg.

De mesolithische factor

De geschetste contrasten verhouden zich als uitersten op een glijdende schaal. Bovendien heeft etnografisch onderzoek aangetoond dat jager-verzamelaars verschillende strategieën complementair gebruiken. Enerzijds moeten we er dus vanuit gaan dat er combinaties zijn geweest waarbij vindplaatsen in verschillende omgevingen gebruikt werden. Anderzijds zijn de contrasten in voedselvoorziening, technologie, typologie, grondstofvoorziening, mobiliteit, en de investering en het gebruik van plaatsen meer dan slechts gradueel verschillend. Dit rechtvaardigt de aanname dat er nederzettingssystemen zullen zijn geweest die voor een groot deel waren gericht op de exploitatie van aquatische bronnen en systemen met een meer terrestrische oriëntatie. Hoewel dit combinaties niet in de weg staat, leidt het wel tot gemeenschappen die economisch en socio-cultureel van elkaar verschillen. Er is dus sprake van diversiteit in het laat-mesolithicum.

Deze diversiteit zal een belangrijke factor zal geweest zijn in het regionale verloop van neolithisatie. Daarbij kan worden verondersteld dat met name voor de gemeenschappen in de wetland gebieden, er minder economische aanleiding was om over te gaan op een agrarisch bestaan. Verder is het zo dat deze natte gebieden waarschijnlijk weinig geschikt waren voor de verbouw van gewassen zoals deze bijvoorbeeld in de Bandkeramiek plaatsvond. Tenslotte bevonden deze groepen zich op een ruime afstand van volledig neolithische groepen, waardoor overdracht van kennis mogelijk minder intensief was. Het initiatief in de wetlands zal voornamelijk bij de inheemse groepen hebben gelegen, in tegenstelling tot in gebieden met weinig aquatische bronnen en mogelijke conflicten over voedselvoorziening en andere benodigdheden, waar een overgang sneller plaatsvond. In de wetlands vond dus een grotendeels intern gecontroleerd proces plaats, waarbij belangrijke aspecten en waarden van de betrokken laatmesolithische samenlevingen lang onveranderd bleven. De culturele continuïteit en het langetermijnkarakter van de gemeenschappen in deze wetland gebieden, maakt dat de manier waarop de veranderingen die plaatsvonden, vanuit een inheems perspectief bestudeerd kunnen worden. De wederkerige relatie met de wetland-omgeving vormt daarin een belangrijke factor.

Theoretisch kader (hoofdstuk 6 en 7)

De diversiteit in het laat-mesolithicum vormt een belangrijke uitgangsbasis voor een verdere studie van het neolithisatieproces. Daarbij ligt de nadruk op de culturele continuïteit zoals die bestaat in de wetlands van het Benedenrijnse gebied en die naast het laat-mesolithicum de Swifterbant cultuur, de Hazendonk groep en de Vlaardingen cultuur omvat. Neolithisatie zal worden benaderd vanuit het perspectief van de inheemse gemeenschappen en de manier waarop zij omgaan met nieuwe verworvenheden. Dat is minder een focus op verandering en overgang en meer op stabiliteit en identiteit.

Een eerste stap is om de betrokken gemeenschappen niet anders te bestuderen vanwege de incorporatie van neolithische aspecten in hun bestaan. Dat betekent juist geen economische benadering, maar een benadering die uitgaat van een sterke continuïteit tussen natuur en cultuur. Dit perspectief is bovendien diachroon en gericht op de langdurige relatie tussen gemeenschappen, het landschap en de ecologische omgeving. Van belang daarbij zijn met name de alledaagse praktijken en routines. Deze vormen de korte en middellange patronen die de basis voor

langduriger trends en tradities zijn. Op deze manier kan context gebonden gedrag, of 'habitus', bestudeerd worden voor de lange termijn en kan geduid worden in hoeverre de 'agency', de handelingsbevoegdheid en intentie, binnen deze inheemse groepen de structuur van opeenvolgende culturen beïnvloedde. Van belang daarbij is dat deze mechanismen van continuïteit en verandering ingebed worden in de bredere set van factoren die van invloed zijn op de sociale structuur. Daartoe kan het 'dwelling perspective', het 'residerend perspectief' worden geïntroduceerd. Deze archeologie van 'inhabitation', of 'inwoning' probeert de dynamiek van gemeenschappen te begrijpen aan de hand van de structurele, structurerende en historische condities die ze bewonen. Dat betekent een bijzondere aandacht voor de interactieve relatie tussen gemeenschappen en hun natuurlijk omgeving en de (wederkerige) netwerken die daarbinnen ontstaan. Binnen deze netwerken vormen de gemeenschappen slechts één van de elementen en vormen de handelingen en routines de essentie die continuïteit waarborgt. De aandacht voor neolithische aspecten richt zich vervolgens met name op de wijze waarop deze daarin geïntegreerd worden.

Leven in een wetland omgeving

Binnen dit theoretische kader is de rol van de omgeving, met name de perceptie ervan door gemeenschappen, van belang als structurerend element van deze samenlevingen. De omgeving omvat diverse geologische, geografische en ecologische aspecten die van invloed zijn op landgebruik, levensonderhoud, mobiliteit en nederzettingssysteem. Binnen deze fenomenologische benadering worden gemeenschappen en hun omgeving als een eenheid gezien en bestudeerd als 'totale fenomenen'.

Indien we dit perspectief hanteren voor een studie van de gemeenschappen in en om de delta van het Benedenrijnse gebied, dan is het duidelijk dat de wetlands vanuit economisch en materieel perspectief als rijke gebieden kunnen worden omschreven. Kijken we echter naar de beleving van die landschappen, dan spelen andere aspecten een rol. De wetlands kunnen dan gekarakteriseerd worden als een relatief dynamisch landschap. Processen zoals onverwachte overstromingen, het verdrinken van landschappen, veengroei, veranderende composities van (voedsel)bronnen en routes, verdwijnend en verschijnend land, toename van afstanden tot het vasteland en veranderingen in brak- en zoetwatercondities hoorden allen bij dit dynamische spectrum. Hoewel de onderliggende geologische en ecologische processen zich afspelen op de lange termijn zijn hun gevolgen wel degelijk waarneembaar binnen generaties en kunnen zelfs binnen een mensenleven waargenomen worden en verwachte dan wel onverwachte gevolgen hebben gehad.

Dit zal van invloed zijn geweest op de mate waarin op bepaalde bronnen vertrouwd kon worden en dus op aspecten van planning en anticipatie, territorialiteit en mobiliteit. Het wetland-landschap als medium daarin zal een waargenomen factor van belang zijn geweest.

Het is van belang op te merken dat mensen langdurig leefden in deze landschappen met hun cyclische als ook onverwachte veranderingen en eigenschappen, terwijl dat de structuur van hun leven niet domineerde of veranderde. Waarschijnlijk bood hun manier van bewoning van deze gebieden mechanismen om op een flexibele manier met deze dynamiek om te gaan. Dat roept vragen op over de manier van

verwevenheid van gemeenschappen, plaatsen, en het landschap en op welke wijze de wetland omgeving een structurerende, actieve invloed had op het karakter en de identiteit van de er levende gemeenschappen. Voor een beter begrip van de rol van deze gemeenschappen in het proces van Neolithisatie is die wederkerige relatie met hun omgeving cruciaal.

Voedselvoorziening, nederzettingssystemen en geïntegreerde strategieën (hoofdstuk 7 en 8)

De relatie tussen mensen en hun omgeving was intensief en wederkerig. Hoewel de omgeving grenzenstellend was, hadden de er levende gemeenschappen daarbinnen keuzevrijheid. Deze was primair verbonden aan sociale conventie, 'habitus' en traditie, die op hun beurt werden beïnvloed door het leven in een wetland omgeving. Binnen de gestelde grenzen zijn het dus de keuzes van gemeenschappen die bepalen hoe er met de omgeving werd omgegaan en hoe continuïteit werd gewaarborgd. Deze continuïteit ontstaat dus uit de wisselwerking tussen mens en omgeving en de gemaakte keuzes werpen een licht op de sociale identiteit van en ontwikkelingen in deze kleinschalige gemeenschappen. Het kiezen voor veranderingen of aanpassingen in strategie, zoals die in een proces van neolithisatie voorkomen, kan er dus op gericht zijn om een bestaande wijze van leven te consolideren. Een dergelijke houding past binnen de adaptieve attitude van deze gemeenschappen. Deze vloeit voort uit het gegeven dat zij op een flexibele manier met de realiteit en ritmes van een dynamische wetland omgeving om moesten gaan.

In hoofdstuk 7 en 8 zijn binnen deze kaders verschillende aspecten van het bestaan van wetland gemeenschappen onder de loep genomen, waaronder voedselvoorziening, mobiliteit en landgebruik. Deze zijn daarna gecombineerd in een alternatieve benadering van zowel het nederzettingssysteem als Neolithisatie.

Voedselvoorziening, seizoenaliteit en mobiliteit

Het voedselrijke karakter van de wetlands noopte niet tot een snelle overgang op andere manieren van voedselverzekering, zoals de verbouw van gewassen of veeteelt. Deze vormden eerder een aanvulling op de reeds bestaande breed-spectrum economie, terwijl jagen, verzamelen en vissen daar eveneens belangrijke onderdelen van bleven uitmaken.

De samenstelling van het voedselpakket op individuele sites is het best af te lezen aan de faunaresten. Deze vormen allereerst veelal een reflectie van de directe omgeving (bijvoorbeeld veel vis, vogels, otters en bevers in het veenmoerasgebied). Hoewel het aandeel gedomesticeerde dieren in de faunacompositie toeneemt door de tijd, vormen ze pas een dominante bijdrage op vindplaatsen in de kuststreek (en hypothetisch de randen van de wetlands) vanaf de Hazendonk groep. Een meer gevarieerd spectrum, met een belangrijk percentage wild zien we echter ook nog op een aantal sites uit de latere Vlaardingse cultuur. Het aandeel van akkerbouw is moeilijk in te schatten, aangezien de bewijzen het vaak niet toelaten een eenduidig onderscheid te maken tussen import en lokale verbouw. Er zijn een aantal aanwijzingen voor lokale verbouw voor de Swifterbant sites en in ieder geval voor de kustlocaties van de Hazendonk groep. Lokale verbouw zal echter vaak kleinschalig zijn geweest, wat betekent dat gecultiveerde gewassen vooral een aanvulling op het al verzamelde plantaardige voedsel vormden. Het is dus

duidelijk dat de potentiële implicaties van een overgang op deze neolithische wijze van voedselvoorziening beperkt bleven. Gedomesticeerde dieren en gewassen werden geleidelijk aan de bestaande mix toegevoegd en veranderingen betroffen nooit alle cultureel contemporaine vindplaatsen in dezelfde mate. Als zodanig blijft er een duidelijke keuzevrijheid bestaan binnen de marges van het specifieke wetlandlandschap waarbinnen sites gelegen zijn.

Wat seizoenaliteit en mobiliteit betreft zijn er duidelijke aanwijzingen voor een continuïteit in de oriëntatie op de wetlandgebieden. Hoewel bepaalde activiteiten seizoensgebonden zijn, zijn er geen aanwijzingen voor momenten in het jaar waarop de wetlands niet residentieel bewoond werden. Tevens zijn er geen archeologische aanwijzingen dat de wetlands naar verloop van tijd vooral extractief gebruikt werden. Naast het verschijnen van sedentaire nederzettingen in het kustgebied binnen de Hazendonkgroep, blijft er sprake van een residentieële bewoning van de wetlands en een belangrijk aandeel van wilde bronnen in de voedselvoorziening. Sedentaire nederzettingen vormen een nieuw element in het nederzettingssysteem, maar slechts als aanvulling van een reeks bestaande opties. Naast de logistieke mobiliteit vanuit verschillende plekken, blijft residentieële mobiliteit een factor van belang. Er is dus sprake van een sterke continuïteit in de manier waarop het wetland landschap wordt benut. Dat betreft ook de verkrijging van bijvoorbeeld grondstoffen. Mesolithische routines en netwerken bleven veelal intact.

Er kan geconcludeerd worden dat er sprake is van continuïteit in hoe gemeenschappen gebruik maakten van het wetland-landschap. Deze komt tot uitdrukking in de constante range van praktijken en strategieën die in gebruik blijft. Plekken werden langdurig gebruikt en jagen, vissen en verzamelen bleven een kernonderdeel van het levensonderhoud uitmaken. Akkerbouw en veeteelt werden daaraan toegevoegd. Tegelijkertijd was er geen volledige overgang naar een sedentair bestaan en bleven (delen van) gemeenschappen residentieel mobiel. De kern van dit gedrag en deze culturele waarden in de inwoning van het dynamische wetland landschap bleef gedurende drie millennia stabiel.

Tegelijkertijd is er binnen het karakter van deze continuïteit een duidelijke rol weggelegd voor een flexibele attitude. Het gebruik van sites is constant, bepaalde plekken werden langdurig gebruikt, maar de aard van het gebruik kon seizoenal wisselen en ook veranderen op de lange termijn. Tegelijkertijd is er een breed spectrum aan 'procurement strategies', of 'verkrijgingsstrategieën' in gebruik en blijft een typisch mesolithische 'traditie' zoals residentieële mobiliteit van belang. De gemeenschappelijke keuzes waren niet altijd geoptimaliseerd, waardoor de waargenomen flexibiliteit als kernwaarde van de er levende samenlevingen was, in plaats van slechts een reactie op de omgeving. Deze werd gekarakteriseerd door een responsieve capaciteit om in te spelen op veranderende omstandigheden: een soort pragmatisme.

Geïntegreerde strategieën

Binnen het perspectief van de op gemeenschapsniveau gedocumenteerde continuïteit en de erbij behorende flexibiliteit, lijkt er sprake van een intraculturele agency die vooral op het regionale niveau van het nederzettingssysteem een rol speelde. Dit blijkt uit de contemporaine diversiteit aan keuzes in de voedselvoorziening en bewoning van vindplaatsen met dezelfde culturele

achtergrond, zowel in ecologisch verschillende gebieden, als op naburige sites met een vergelijkbare ecologische context. Dit duidt op autonome keuzes op het niveau van die individuele gemeenschappen met betrekking tot voedselvoorziening, mobiliteit en incorporatie van neolithische elementen.

Binnen dit systeem werden gedomesticeerde dieren en gewassen aan het bestaande brede spectrum van voedselbronnen toegevoegd. Deze 'extended broad spectrum economy', of 'uitgebreide breed spectrum economie', legt het accent bij de economische en praktische toevoeging van deze nieuwe elementen. Andere aspecten, zoals mobiliteit, uitwisseling en groepsamenstelling vormen echter ook onderdeel van de reeks van keuzes die gemeenschappen maakten. Niet alleen de samenstelling van de mix van geëxploiteerde voedselbronnen, maar de organisatie en operationalisatie van die exploitatie was dus belangrijk. De actieve transformatie van het repertoire aan keuzes in adaptieve combinaties wordt daardoor gedefinieerd is typisch voor deze gemeenschappen en wordt hier gedefinieerd als 'integrative strategies', 'geïntegreerde strategieën'.

Dit perspectief gaat ervan uit dat hoewel het gebruik van een repertoire aan keuzes groeide uit de langetermijnrelatie tussen gemeenschappen en de wetland omgeving, de flexibiliteit die eraan ten grondslag ligt uiteindelijk deel uitmaakt van de culturele waarden van de gemeenschappen als zodanig. Vanuit die optiek moet de toevoeging van neolithische elementen (domesticaten, technologie, sedentisme) gezien worden als een uitbreiding van de bestaande range zonder dat er direct sprake was van een disruptie van het bestaande leven. Het belang dat werd gehecht aan een voortbestaan van bestaande praktijken en de waarneembare continuïteit wordt onderbouwd door diverse etnografische case-studies (zie Appendix III). Deze tonen aan dat inheemse groepen op velerlei wijze wilde en gedomesticeerde bronnen combineren. Het incorporeren van elementen van een neolithische (producerende) bestaanswijze lijkt dus lang niet altijd de verstrekkende gevolgen te hebben gehad die wij er vanuit ons perspectief op neolithisatie vaak aan verbinden.

Een nieuw perspectief op nederzettingssystemen

Vanuit bovenstaande visie is opnieuw gekeken naar de beschikbare gegevens voor mobiliteit en het gebruik van vindplaatsen in de wetlands. De uitkomsten zijn gemodelleerd in de vorm van potentiële nederzettingssystemen. Hoewel de beperkte hoeveelheid aan beschikbare informatie verhindert daadwerkelijke nederzettingssystemen vast te leggen zijn de bredere trends wel waarneembaar.

Tijdens het laat-mesolithicum en de vroege Swifterbant periode is er sprake van voornamelijk logistiek mobiele systemen in de wetlands en wellicht volledig residentieel mobiele systemen in de dekzand gebieden. Vindplaatsen in de delta (zoals Hardinxveld-Giessendam en mogelijk Maaspoort) wijzen op structurele exploitatie van de wetlands en worden gekenmerkt door investering en een zekere permanentie in gebruik. Dit logistieke systeem van seizoensexploitatie in combinatie met extractie kampementen lijkt gedurende de midden Swifterbant periode standaard te worden. Mobiliteit wordt daarbij gekoppeld aan het hebben van vee en de import, of kleinschalige verbouw van gecultiveerde gewassen. Dit neemt niet weg dat bijvoorbeeld bij incorporatie van upland vindplaatsen er ten dele een hogere mate van residentiele mobiliteit kan zijn. Voor de Late Swifterbant periode en de Hazendonk groep werden twee soorten nederzettingssystemen

onderscheiden. Enerzijds een voortzetting van seizoensbewoning in combinatie met logistieke mobiliteit. Daarnaast en in samenhang daarmee een groep van vindplaatsen (tot nu toe vooral in het kustgebied van Delfland gedocumenteerd) die duiden op sedentaire bewoning en een belangrijke rol voor akkerbouw en veeteelt. Voor de erop volgende Vlaardingencultuur lijkt er met name in de kustgebieden sprake van continuïteit wat betreft permanente bewoning, akkerbouw en veeteelt, terwijl er in het zoetwatergetijdgebied en in de veenmoerassen sprake is van niet permanent bewoonde plekken en logistieke mobiliteit.

Een belangrijke vraag is in hoeverre het verschijnen van sedentaire nederzettingen en een belangrijke rol voor akkerbouw en veeteelt een centrale rol dient te spelen in de interpretatie van de nederzettingssystemen. Indien daarvan uit wordt gegaan, dan is de structuur van de nederzettingssystemen in de Hazendonk groep en de Vlaardingencultuur hiërarchisch, waarbij een centrale rol is weggelegd voor permanente nederzettingen aan de kust (en potentieel aan de randen van het wetland gebied). Locatiekeuze is dan primair georiënteerd op de mogelijkheden voor een landbouwend bestaan en vindplaatsen met een alternatief karakter staan in een ondergeschikt verband. Vanuit een perspectief dat zich richt op de economische aspecten van neolithisatie en de overgang naar een landbouwend bestaan vormt een dergelijk subordinaat systeem een logische stap. Deze benadering legt het accent bij een primaat voor een landbouwend bestaan, zonder dat daarmee vastgesteld is of landbouw ook calorisch de belangrijkste bijdrage levert, of dat locatiekeuze voor een sedentaire site inderdaad gebaseerd is op agrarisch potentieel. De tweede benadering, die hier gepropageerd wordt, is pragmatischer. Een aantal opties en keuzes bestaan hier naast en in verband met elkaar. Dit kan sedentaire agrarische sites en subsidiaire locaties, als ook logistiek mobiele systemen met residentiële mobiliteit omvatten. Contact, interactie, mobiliteit en groepssamenstelling vormen daarbinnen de factoren die de bestaande manier van leven en wonen consolideren. Daarbij kan worden gesteld dat de verschillende wetland landschappen (kustzone, getijdengebied, zoetwatermoeras en rivierengebied) gedurende de gehele periode bewoond bleven. Alternatieve keuzes in de manier van wonen en voedselvoorziening wijzen op een mate van keuzevrijheid op gemeenschapsniveau, ook binnen dezelfde ecologische context. Dit wordt ondersteund door bijvoorbeeld verschillen in grondstofvoorziening die duiden op verschillen in achterland en netwerken. Het is onwaarschijnlijk dat het brede spectrum aan diverse keuzes binnen één soort nederzettingssysteem te vatten zou zijn. Er lijkt eerder sprake van een continuïteit in de flexibele mechanismen om deze gebieden te bewonen. Het daaraan verbonden socio-culturele karakter van de gemeenschappen vormt een belangrijke factor in ons begrip van het proces van neolithisatie in dit gebied.

Neolithisatie in het Benedenrijnse gebied: een lange of korte transitie? (hoofdstuk 8)

Het karakter van de gemeenschappen zoals hierboven besproken bepaalt hun positie in het proces van neolithisatie. Het is duidelijk dat dit met name samenhangt met het perspectief dat in het onderzoek wordt gekozen. Bovendien valt het bepalen van een kunstmatige grens om de overgang van mesolithicum naar neolithicum te duiden niet per definitie samen met het bestuderen van een proces van neolithisatie.

Gebaseerd op het eerder besproken beschikbaarheidsmodel kan de overgang naar een landbouwend bestaan in het Benedenrijnse gebied gekenschetst worden als relatief kort. Een aandeel van 50% of meer gedomesticeerde dieren en duidelijke aanwijzingen voor inheemse akkerbouw zijn aantoonbaar aanwezig op een aantal vindplaatsen rond het midden van het vierde millennium v. Chr. Dit wordt ondersteund door het gegeven dat de samenstelling van de faunaresten op de vindplaatsen meer verschilt per gebied dan door de tijd. Bovendien zijn er duidelijke aanwijzingen voor sedentisme. Deze kenschetst past goed in de consolidatiefase van het besproken model. Op basis daarvan is gepleit voor een korte transitiefase die voltooid werd tijdens de Hazendonk groep en, in afwezigheid van oudere Swifterbant vindplaatsen langs de kust, mogelijk al daarvoor (zie Raemaekers 2003).

Binnen de geïntegreerde relatie tussen gemeenschappen en hun leefomgeving die hier uiteen gezet is, is het echter de vraag of een dergelijke korte overgang bestaan heeft. De argumenten voor het bestaan ervan berusten voornamelijk op een aantal typisch 'neolithische' premissen. De voornaamste betreft het belang dat wordt gehecht aan de verhouding tussen wilde en gedomesticeerde dieren in de faunaresten. Afgezien van het vaak moeilijk te maken onderscheid tussen wilde en tamme varkens wordt het spectrum verdeeld in een wilde en een tamme component die de bestaande diversiteit in keuzes en accenten tussen verschillende sites homogeniseert. Bovendien wordt er geen aandacht besteed aan het calorisch belang van gedomesticeerde dieren in het dieet, de bijdrage van vis en vogels, de gevolgen van het slachten buiten de nederzetting en de verschillende tafonomische gevolgen voor bepaalde delen van het karkas. Markant is bijvoorbeeld het gegeven dat het isotopensignaal voor de bewoners van Schipluiden, ondanks een voorname rol voor gedomesticeerde dieren in de samenstelling van de faunaresten, duidelijk wijst op het belang van aquatische bronnen. Los van deze argumenten is een aanvullend probleem het belang dat er aan deze benadering wordt gegeven binnen het beschikbaarheidsmodel. Het (begin van het) eind van neolithisatie in een bepaald gebied wordt bepaald door het aandeel van meer dan 50% domesticaten in de faunaresten van één site. Deze bepaalt vervolgens zowel de site functie als de aard van het nederzettingssysteem. Sites uit de Hazendonk groep met een duidelijk aandeel van gedomesticeerde dieren bepalen zo dus ook de positie van bijvoorbeeld latere Vlaardingen vindplaatsen met een duidelijk wild spectrum. Indien een Neolithische 'signatuur' in het nederzettingssysteem centraal wordt gesteld is het verleidelijk een lineaire ontwikkeling te zien.

Argumentatie voor een lange transitie

De keus voor een lange of korte overgang naar een landbouwend bestaan is duidelijk verbonden aan de nadruk die men legt op sommige aspecten van de voedselvoorziening en het nederzettingssysteem, als ook de combinatie daartussen. Indien men echter binnen de hier gekozen benadering de nadruk legt bij het gedrag en de strategieën van de inheemse wetland gemeenschappen, dan ontstaat er een beeld waaruit vooral continuïteit spreekt en een incorporatie van nieuwe kennis, praktijken en producten die niet tot abrupte veranderingen leidde. In dat opzicht wordt de periode eerder gekenmerkt door de manier waarop verschillende bronnen inter- en intraregionaal gebruikt en gecombineerd werden, in plaats van door het aandeel gedomesticeerde dieren en gewassen. Indien deze eigenschappen

centraal gesteld worden en beschouwd als de uitkomst van de langetermijnrelatie tussen gemeenschappen en hun leefomgeving, ontstaat een beeld waarin er sprake is van een (zeer) lange, geleidelijke transitie. Daarbij zijn twee aspecten van belang. Het eerste is dat het verschijnen van 'neolithische' elementen (objecten, praktijken, gedomesticeerde dieren en gecultiveerde gewassen) weliswaar een stadium in ontwikkeling en contact markeert, maar ons geen kennis verschaft over de impact op de bestaanswijze van de betrokken gemeenschappen. In het geval van de hier bestudeerde gemeenschappen werden deze nieuwe verworvenheden veeleer toegevoegd aan een bestaand spectrum en geïntegreerd in een set van gekende strategieën. Daarbij is er eerder sprake van continuïteit, dan van verandering. Ten tweede, indien het gebruik van gedomesticeerde dieren en gecultiveerde gewassen begrepen kan worden als een toevoeging aan de breed-spectrum economie, dan is het logisch om de nadruk bij de continuïteit van dit systeem te leggen, in plaats van bij de toevoeging zelf. Het belang van een voortdurende diversiteit in keuzes, ook op vindplaatsen met eenzelfde ecologische achtergrond, de continue en mogelijk symbolische bijdrage van wilde voedselbronnen en het voortbestaan en belang van (residentiële) mobiliteit als een essentieel onderdeel van het nederzettingssysteem ondersteunen dit.

Op basis van deze benadering en de gedocumenteerde continuïteit in een groot deel van de aspecten van het bestaan van de inheemse gemeenschappen is te beweren dat het proces van neolithisatie niet ten einde was voor het begin van de vroege bronstijd. Dit betekent tevens dat neolithische verworvenheden veel minder verandering initieerden (of zelfs afdwongen), maar werden ingepast in de reeds bestaande ritmes van de inheemse gemeenschappen. Dit wordt ondersteund door de genoemde continuïteit in typisch mesolithische aspecten van het bestaan (technologisch, economisch en qua nederzettingssysteem). Deze getuigt van een voortdurende waardering voor de tradities en 'ritmes' uit het verleden. Een dergelijke argumentatie betreffende de implicaties en het verloop van neolithisatie blijkt ook voor andere delen van Centraal- en Noordwest Europa aangetoond te kunnen worden.

Mens-omgevingsrelaties in de wetlands: 'total phenomena' (hoofdstuk 9)

In hoofdstuk 9 worden de verschillende onderdelen in een synthese gepresenteerd. De gemene deler wordt gevormd door de centrale positie van de relatie tussen mensen en hun leefomgeving in deze studie, waarbij deze relatie reëel is, ervaren wordt, een sociale rol speelt en een factor is in de vorming van een regionale identiteit of gemeenschapszin. Het idee van een dergelijke 'moral community', or morele gemeenschap gaat uit van een geïntegreerd bestaan van natuurlijke en menselijke ('cultureel') aspecten en de belangrijke rol die de perceptie van gemeenschappen daarin speelt. Een dergelijke benadering wordt ondersteund door de etnografie waaruit blijkt dat er geen duidelijke scheidslijnen zijn tussen ecologische, sociale of culturele aspecten van samenlevingen. Een historisch-ecologische invalshoek stelt deze gebiedsgebonden relatie tussen mensen en hun omgeving centraal. Voor een beter begrip van de menselijke inwoning van zo een gebied en de manier waarop daaruit een morele gemeenschap ontstaat is het van belang de verschillende onderdelen gecombineerd als 'total phenomena' te bestuderen. Binnen een dergelijke benadering komt naar voren dat de inheemse bewoners van de wetlands

de dynamiek van en veranderingen in hun omgeving zeer waarschijnlijk niet als ontwrichtend of versturend hebben ervaren. Integendeel, de bestaande dynamiek met de gevolgen die deze kon hebben, waarvan sommigen ongetwijfeld nadelig waren, werd waarschijnlijk eerder ervaren als een natuurlijk aspect behorend bij de omgeving. Het omgaan met veranderingen vormde een integraal onderdeel van de gemeenschappen die er woonden en was een belangrijke factor in hun flexibele, pragmatische attitude. Een dergelijke relatie met de ruimere leefomgeving kan ook etnografisch onderbouwd worden, onder meer in het bekende werk van Thesiger (2007/(1964)) bij de Marsh Arabs. Van belang voor een beter begrip is dat we de westerse dichotomie tussen mens en omgeving loslaten. Dit is geen ecologisch deterministische benadering, maar een benadering die tracht om niet enkel een praktisch inspelen op de omgeving te duiden, maar vooral hoe omgeving op een meer indirecte manier en op de lange duur van invloed kan zijn op het karakter, de *mentalité* van de er levende gemeenschappen. Vanuit die optiek en binnen de benadering van 'total phenomena', kunnen we spreken van wetlandmensen, 'people of the wetlands'.

In toekomstig onderzoek kan een dergelijke benadering licht werpen op andere aspecten van het bewonen van een landschap. Hoewel de archeologische realiteit onze beeldvorming aangaande de fenomenologische aspecten van het leven in een omgeving beperkt, biedt een dergelijke benadering wel een kader om regionale keuzes en tradities te herkennen en te interpreteren.

Epiloog: terug naar het beschikbaarheidsmodel (hoofdstuk 10)

In het laatste hoofdstuk wordt vanuit de in deze studie gekozen benadering opnieuw gekeken naar het beschikbaarheidsmodel. In plaats van een economisch perspectief en een homogene definitie per periode ligt de nadruk bij de implementatie van neolithisatie en de rol van de inheemse gemeenschappen. Dit betekent dat de jager-verzamelaars waarden van de lokale bewoners en hun relatie met de wetland omgeving voorop staan. Twee theoretische perspectieven zijn daarbij van belang.

Jager-verzamelaar mentaliteit

Het eerste onderstreept etnografisch aangetoonde universele waarden bij jager-verzamelaar samenlevingen en hun perceptie van de omgeving. Daarbij blijkt de omgeving vaak als een gevende omgeving, 'a giving environment' gezien te worden waarmee men sociale relaties aangaat. Dit perspectief gaat ervan uit dat er geen fundamentele grenzen tussen de sociale en de natuurlijke omgeving zijn en dat er dus sprake is van evenwaardige relaties tussen mensen en hun omgeving. Jager-verzamelaars maken dat onderscheid tussen natuur en cultuur dus niet. Dat betekent dat jager-verzamelaars ook nieuwe voedselbronnen zoals gedomesticeerde dieren en gewassen binnen deze kaders hebben ervaren. In plaats van hier een onderscheid te maken naar een ander soort voedselbron, werd deze aan het natuurlijke spectrum, waar zij zelf ook deel van uitmaakten toegevoegd. Hun doel is dan ook niet zozeer productie, maar het verkrijgen van voedsel en andere benodigdheden, ongeacht de manier waarop dat gebeurde. Bepaalde basale waarden binnen deze gemeenschappen blijven van belang. Deze omvatten onder meer de langdurige relatie met en perceptie van de omgeving; het delen van voedsel; de afwezigheid van hiërarchisch leiderschap en de autonomie eigen

keuzes te maken binnen de lokale gemeenschap; de diversiteit in het gebruik van (voedsel)bronnen en de bijbehorende strategieën; het symbolische belang van de jacht en het verzamelen.

Aangezien deze elementen tot de kern van het jager-verzamelaarbestaan behoren is het aannemelijk dat zij lang van waarde bleven. Antropologisch onderzoek heeft aangetoond dat de ‘mesolithische’ manier van denken namelijk veel minder aan verandering onderhevig was dan de manier waarop men in zijn levensonderhoud voorzag. De ideologie en structuur van het denken van jager-verzamelaars kan dus nog zeer lang het handelen hebben beïnvloed, ook al omvat dat elementen die juist niet typisch zijn voor jager-verzamelaars, zoals akkerbouw, veeteelt en sedentisme. De nabijheid van boerensamenlevingen kan in deze zin juist ook een stimulans vormen dit element van identiteit versterken.

Netwerken

Een tweede punt betreft de wijze van contact en interactie tussen en binnen samenlevingen. Van belang daarbij is een benadering die onder de loep neemt hoe nieuwe elementen in een gemeenschap geïmplementeerd worden. Een waardevolle bijdrage vanuit de sociologie daaraan is in de afgelopen jaren geleverd door de zogenaamde Actor Network Theory (ANT). Deze benadering gaat uit van een netwerk waar zowel mensen, plaatsen als objecten onderdeel vanuit maken. Al die verschillende actoren beïnvloeden en veranderen elkaar. Nieuw actoren worden als het ware herbepaald of vertaald zodat ze in het netwerk passen. Vanwege het feit dat er geen verschil wordt gemaakt tussen subject en object en de focus ligt bij de actoren, past deze benadering ook binnen een perspectief dat uitgaat van het niet aanwezig zijn van een duidelijk onderscheid tussen een natuurlijke en een ‘cultureel’ wereld.

Binnen ANT zijn drie fasen te onderscheiden die een actor doorloopt, alvorens in het netwerk te worden opgenomen. Na een eerste fase van verbazing en problematisering, waarbij de andere deelnemers in het netwerk bepalen in hoeverre een implementatie succesvol kan zijn, volgt een fase waarbij de nieuwe actor als het ware een plaats verkrijgt in het netwerk. Dat houdt in dat andere actoren eveneens delen van het netwerk moeten herdefiniëren, herijken en kan eveneens inhouden dat de nieuwe actor niet geschikt wordt bevonden. Een derde fase betreft het moment waarop de nieuwe actor definitief een plaats in het netwerk heeft verworven. Andere actoren accepteren deze positie en de balans is hersteld.

Hoewel deze modellering abstract is kan zij van nut zijn voor een beter begrip van neolithisatie vanuit het hier gebezigde perspectief. Nieuwe elementen, in dit geval de neolithische verworvenheden, kunnen dan gezien worden als actoren in een netwerk. Dit netwerk wordt voor een belangrijk deel bepaald door het belang van met name de ideologische aspecten van het jager-verzamelaar bestaan. In de afwezigheid van druk of stress die een overgang op een andere levenswijze noodzakelijk maakt, is het dus vooral de vertaling van neolithische aspecten naar wat aanvaardbaar is en de mate van inpassing in de bestaande normen en waarden die bepaald of en hoe elementen worden overgenomen.

Een model van aanpassing en afstemming

Op basis van bovenstaand perspectief kan een complementair model voor het proces van neolithisatie voorgesteld worden naar analogie met het beschikbaarheidsmodel. Dit model van aanpassing of afstemming 'attunement model' bevat drie fasen.

Een eerste fase betreft kennismaking, of 'acquaintance', waarbij men zich bewust is van het bestaan van een nieuwe actor uit direct of indirect contact. Er wordt geëxperimenteerd. Elementen binnen het netwerk kunnen voor of tegen zijn. Een tweede fase betreft afstemming of aanpassing 'attunement'. Dit betreft de (tijdelijke) acceptatie van een nieuwe actor in zijn rol als nieuw, aanvullend element in het netwerk. Dit is een try-out fase waarin bepaald wordt in hoeverre de nieuwe actor geïntegreerd kan worden in bestaande waarden en ritmes. Indien deze te zeer verstoord worden vindt opname geen doorgang. Uiteindelijk zal dit ook leiden tot een zekere mate van 'habitus' verandering in bepaalde velden die door de nieuwe actor beïnvloedt worden. Groepsconsensus lijkt voor de hier bestudeerde gemeenschappen een belangrijk mechanisme in deze. Een derde en laatste fase betreft 'integratie'. Dit is de onvoorwaardelijke acceptatie van de nieuwe actor in het bestaande netwerk. Zowel het netwerk als de actor hebben in meer of mindere mate aanpassingen ondergaan die opname in het netwerk mogelijk hebben gemaakt zonder verstrekkende sociale of ideologische veranderingen.

Met betrekking tot het proces in de LRA zullen neolithische elementen de stadia in het model in tijd en ruimte op verschillende wijze hebben doorlopen, afhankelijk van de keuzes van de betrokken gemeenschappen. Van belang is dat in plaats van een lange substitutiefase in het beschikbaarheidsmodel, waarbij gemeenschappen in een of overgangsfase zijn, zij binnen dit model juist gekenmerkt worden door de wijze waarop ze vorm geven aan de fase van 'integratie'.

Het model als zodanig is een semantische parafrasering van het beschikbaarheidsmodel. Het doel is een alternatief perspectief te bieden op de processen die plaatshebben, met een belangrijke rol voor de bestaande inheemse waarden die wortelen in het mesolithicum. In de kern betreft het een proces waarbij nieuwe elementen aangepast worden aan bestaande culturele waarden en sociale ritmes in een samenleving, zodat hun versturende invloed beperkt wordt. De consolidatie van de inheemse ideologie en identiteit is daarbij van groot belang. Tevens beargumenteert het model dat er niet per definitie sprake is van een nieuwe conceptualisering van de relatie tussen mens, omgeving en tijd met de introductie van 'neolithische kennis', producten en praktijken en dat ook vreemde nieuwe elementen ingepast kunnen worden in bestaande sociale en ideologische structuren. De veranderingen die we archeologisch waarnemen vormen op die manier slechts een deel van het verhaal en mogelijk niet eens het meest fundamentele deel ervan.

